

اثر تنش کم آبی و محلول پاشی آهن و منگنز بر برخی صفات فیزیولوژیک و عملکرد کمی و کیفی علوفه ماش سبز (*Vigna radiata* L.) تحت تنش کم آبی

سجاد اقدسی، سید علی محمد مدرس ثانوی*، مجید آقاعلیخانی و حامد کشاورز

گروه زراعت، دانشکده کشاورزی، دانشگاه تربیت مدرس تهران

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۰۴/۳۱، تاریخ پذیرش نهایی: ۱۳۹۵/۱۲/۲۴)

چکیده:

از آثار سوء تنش رطوبتی کاهش آب قابل استفاده و ناهنجاری‌های تغذیه‌ای در گیاهان می‌باشد. لذا به منظور بررسی اثر محلول پاشی عناصر آهن و منگنز بر برخی صفات مورفولوژیک و فیزیولوژیک ماش سبز (رقم پرتو) تحت شرایط تنش کم آبی این آزمایش به صورت کرت‌های خرد شده در قالب طرح بلوک‌های کامل تصادفی با سه تکرار در سال ۱۳۹۳ در مزرعه تحقیقاتی دانشکده کشاورزی دانشگاه تربیت مدرس اجرا شد. تیمار رژیم آبیاری در سه سطح شامل بدون قطع آبیاری (شاهد)، یک نوبت قطع آبیاری در مرحله رویشی و یک نوبت قطع آبیاری در مرحله زایشی به عنوان عامل اصلی و محلول پاشی عناصر ریزمغذی شامل شاهد (بدون محلول پاشی)، محلول پاشی آب خالص، محلول-پاشی سولفات آهن ۱ درصد، محلول پاشی سولفات آهن ۱/۵ درصد، محلول پاشی سولفات منگنز ۰/۵ درصد، محلول پاشی سولفات منگنز ۱ درصد، محلول پاشی توأم سولفات آهن ۱ درصد + سولفات منگنز ۰/۵ درصد و محلول پاشی توأم سولفات آهن ۱/۵ درصد + سولفات منگنز ۱ درصد به عنوان عامل فرعی در نظر گرفته شد. نتایج نشان داد محلول پاشی آهن و منگنز توانست از اثرات مخرب تنش خشکی جلوگیری کند و باعث بهبود صفات مورد مطالعه گردید و در این بین اثر تیمارهای توأم آهن و منگنز بیشتر از سایر تیمارهای محلول پاشی بود. محلول پاشی توأم آهن و منگنز به طور معنی داری محتوای آهن و منگنز دانه را افزایش داد. محلول پاشی توأم آهن ۱/۵٪ + منگنز ۱٪ میزان پرولین را در شرایط تنش رویشی و زایشی به ترتیب ۶۲ و ۶۴ درصد کاهش و میزان کلروفیل کل را در تنش رویشی و زایشی به ترتیب ۴۳/۵ و ۴۵/۸ درصد افزایش داد.

کلمات کلیدی: پرولین، تنش کم آبی، صفات مورفولوژیک، ماش سبز، محلول پاشی

مقدمه

طریق ریشه، به دلیل کاهش حجم آب خاک و همچنین کاهش توزیع مواد غذایی در بافت خاک کاهش می‌یابد. علاوه بر این انتقال مواد غذایی از ریشه‌ها به بخش هوایی نیز کم می‌شود؛ بنابراین کمبود مواد غذایی یکی از مهمترین عوامل محدود کننده رشد تحت تنش خشکی است (Hajiboland and Amirazad, 2010).

تنش کمبود آب که به عنوان تنش خشکی نیز شناخته می‌شود از جمله تنش‌های غیرزنده است که منجر به حذف آب از غشا سلولی، از هم گسیختگی ساختار دو لایه‌ای غشا و نیز باعث متخلخل شدن غیرعادی غشا می‌شود (Hajiboland and Amirazad, 2010). تحت تنش خشکی جذب مواد غذایی از

شود. در این موارد ممکن است از طریق تغییر در وضعیت شیمیایی خاک و یا محلول‌پاشی به رفع مشکل پرداخت (Kohnaward *et al.*, 2012). در این باره برخی محققین اظهار داشتند که در مناطق خشک و نیمه‌خشکی همچون ایران، محلول‌پاشی عناصر غذایی مطلوب‌تر از کاربرد خاک‌مصرف این کودها است، زیرا تحت این شرایط جذب مواد غذایی کاهش می‌یابد (Kohnaward *et al.*, 2012).

نتایج آزمایشی نشان داد که محلول‌پاشی برگ‌گی با آهن یا منگنز و همچنین محلول‌پاشی توأم آن‌ها، شاخص برداشت را در گندم افزایش داد (Mahmed *et al.*, 2010). در آزمایشی نیز گزارش شده که در شرایط تنش خشکی کاربرد منگنز موجب تولید پرولین در گیاه شده و مقاومت گیاه به تنش خشکی را افزایش داده و موجب افزایش وزن هزار دانه گندم می‌شود (Bajji *et al.*, 2001) همچنین برخی محققین گزارش نمود که تحت کمبود عناصر ریزمغذی فعالیت آنزیم‌های آنتی‌اکسیدان کاهش یافته و لذا حساسیت گیاه به تنش‌های محیطی افزایش می‌یابد (Cakmak *et al.*, 2010). با توجه به قرار گرفتن کشور ایران در مناطق خشک و نیمه‌خشک جهان و وقوع دوره‌های کم‌آبی در فصل رشد ماش سبز و اهمیت عناصر ریزمغذی در ایجاد تحمل به خشکی در گیاهان، هدف از این آزمایش بررسی اثرات محلول‌پاشی عناصر آهن و منگنز به صورت منفرد و ترکیبی بر ویژگی‌های فیزیولوژیک و مورفولوژیک و عملکرد دانه ماش سبز در شرایط کمبود رطوبت می‌باشد.

مواد و روش‌ها

تحقیق حاضر در سال زراعی ۹۴-۹۳ در مزرعه تحقیقاتی دانشکده کشاورزی دانشگاه تربیت مدرس تهران واقع در کیلومتر ۱۷ اتوبان تهران- کرج انجام پذیرفت. منطقه مورد تحقیق در طول جغرافیایی ۵۱ درجه ۸ دقیقه شرقی و عرض جغرافیایی ۳۵ درجه و ۴۳ دقیقه شمالی قرار گرفته است. ارتفاع منطقه از سطح دریا ۱۲۱۵ متر، رژیم آب وهوایی نیمه خشک و میانگین بارندگی سالانه، ۲۷۳ میلی‌متر می‌باشد. آزمایش به‌صورت کرت‌های خرد شده در قالب طرح پایه

واکنش گیاه به تنش خشکی به ماهیت کمبود آب وابسته است و می‌تواند به صورت پاسخ‌های فیزیولوژیک کوتاه مدت (تغییرات محتوای آب نسبی برگ و غلظت کلروفیل) و یا بلند مدت باشد (Liu *et al.*, 2004). پرولین به عنوان یک اسمولیت سازگار کننده، نقش مهمی در تنظیم اسمزی درون سلولی، پایدار کردن ساختار پروتئین‌ها و غشای سلولی، جاروب کردن گونه های اکسیژن رادیکال (ROS)، تنظیم pH سلولی و واکنش‌های اکسیداسیون و احیا، ایفا می‌کند (Keshavarz *et al.*, 2016). در مطالعات تحقیقات گذشته اعمال تنش خشکی در مرحله بعد از گرده افشانی باعث افزایش معنی‌داری در میزان پرولین شد (Bajji *et al.*, 2001).

میزان کلروفیل در گیاهان زنده یکی از فاکتورهای مهم حفظ ظرفیت فتوسنتزی است (Jiang and Huang, 2001). کاهش در کلروفیل در شرایط تنش خشکی به دلیل آسیب به کلروپلاست توسط گونه‌های اکسیژن فعال رخ می‌دهد. به نظر می‌رسد که در شرایط تنش ملایم کاهش میزان فتوسنتز گیاه در درجه اول ناشی از بسته شدن روزنه‌ها باشد، اما در شرایط محدودیت آبی اثر روزنه‌ای ممکن است با افزایش مقاومت مزوفیلی تأثیر منفی که تنش بر غشای تیلاکوئید می‌گذارد، تشدید شود (Hajiboland and Amirazad, 2010). گزارش سایر محققین نیز حاکی از کاهش میزان کلروفیل a در برگ نخود بر اثر تنش خشکی می‌باشد، ایشان علت کاهش کلروفیل a در برگ نخود بر اثر تنش خشکی را صدمه گونه‌های اکسیژن فعال به کلروپلاست بیان کردند (Jiang and Huang, 2001). همچنین در گیاه سویا تنش آبی سبب کاهش معنی‌دار کلروفیل b گردید (Liu *et al.*, 2004).

رشد مطلوب گیاه و حصول حداکثر کیفیت محصول نیازمند وجود مقدار کافی و متعادلی از عناصر پرمصرف و کم مصرف در خاک است. در صورتی که عنصر یا عناصر غذایی در خاک وجود نداشته باشد، باید به‌صورت کود به خاک اضافه شود. در مواردی عنصر مورد نظر به مقدار زیادی در خاک یافت می‌شود، اما به فرم غیرقابل استفاده بوده و یا جذب آن به دلیل وجود مقدار زیادی از یک عنصر به خوبی انجام نمی‌

جدول ۱- برخی خصوصیات فیزیکی و شیمیایی خاک مزرعه آزمایشی

عمق (cm)	بافت خاک	اسیدیته	کربن آلی (%)	هدایت الکتریکی (dS.m ⁻¹)	نیترژن کل (%)	فسفر قابل جذب	پتاسیم قابل جذب (ppm)	آهن	منگنز	وزن مخصوص ظاهری (g cm ⁻³)
۳۰-۰	لوم شنی	۷/۴۱	۱/۳۴	۰/۵۱	۰/۱۳۴	۴۸	۳۴۱	۴/۶۷	۶/۹	۱/۲

روی ردیف کاشت ۱۰ سانتی متر بود. در مجموع مساحت هر کرت نه متر مربع در نظر گرفته شد و تراکم بوته ۱۶۰۰۰۰ هزار بوته در هکتار بود.

پس از آماده سازی زمین و مشخص شدن خطوط کاشت، بذور به صورت کپه ای روی پشته ها در تاریخ ۹۳/۲/۱۸ مورد کشت قرار گرفتند. بذر ماش مورد استفاده در این آزمایش رقم پرتو بود که دارای رشد نامحدود بوده و با توجه به درصد پروتئین بالاتر، مقاومت بیشتر به آفات و همچنین دوره رشدی کمتر نسبت به سایر ارقام، این رقم از ماش انتخاب گردید.

ضد عفونی بذر قبل از کاشت با قارچ کش مانکوزب به نسبت یک در هزار انجام گرفت (Seifi Nadergoli et al., 2011). اولین آبیاری در تاریخ ۹۳/۲/۱۹ صورت گرفت و آبیاری های بعدی نیز برای تمام واحدهای آزمایشی تا زمان اولین تنش در مرحله دو برگی به فاصله چهار روز به صورت منظم انجام گرفت. پس از اطمینان از استقرار گیاه عمل تنک کردن گیاهچه های مازاد در تاریخ ۹۳/۳/۶ انجام شد. همچنین عملیات وجین دستی علیه علف های هرز غالب مزرعه شامل تاج خروس، خرفه، توق و پیچک پس از عملیات تنک در سه مرحله دو برگی، قبل از گل دهی و غلاف دهی انجام گرفت.

پس از استقرار گیاهچه ها با استفاده از دستگاه TDR (Time Domain Reflectometry) اقدام به سنجش میزان تخلیه ی رطوبتی خاک در مراحل معین شده از رشد گردید که بر اساس دستگاه TDR (مدل TRIME-FM ساخت کشور آلمان) و منحنی خصوصیات رطوبتی خاک به دست آمد. ثبت رطوبت خاک به وسیله دستگاه TDR و محاسبه میزان پتانسیل آب خاک توسط منحنی رطوبتی خاک به وسیله دستگاه صفحات فشاری برای پتانسیل های مختلف صورت گرفت. میزان پتانسیل رطوبتی خاک با توجه به درصد رطوبت حجمی

بلوک های کامل تصادفی با سه تکرار در مزرعه تحقیقات دانشکده کشاورزی دانشگاه تربیت مدرس انجام گرفت.

کرت های اصلی شامل اعمال رژیم آبیاری در سه سطح: [بدون قطع آبیاری (شاهد)، یک نوبت قطع آبیاری در مرحله رویشی (رشد اولیه)، یک نوبت قطع آبیاری در مرحله زایشی (گلدهی) و کرت های فرعی شامل هشت سطح محلول پاشی به صورت: [شاهد (بدون محلول پاشی)، محلول پاشی آب خالص، محلول پاشی سولفات آهن ۱ درصد، محلول پاشی سولفات آهن ۱/۵ درصد، محلول پاشی سولفات منگنز ۰/۵ درصد، محلول پاشی سولفات منگنز ۱ درصد، محلول پاشی توأم سولفات آهن ۱ درصد + سولفات منگنز ۰/۵ درصد و محلول پاشی توأم سولفات آهن ۱/۵ درصد + سولفات منگنز ۱ درصد طی مراحل قطع آبیاری در نظر گرفته شد. همچنین عنصر آهن از منبع سولفات آهن هفت آبه با فرمول شیمیایی FeSO₄·7H₂O و عنصر منگنز از منبع سولفات منگنز چهار آبه با فرمول شیمیایی MnSO₄·4H₂O که از شرکت مرک آلمان تهیه شد.

شخم زمین بعد از آبیاری و گاوری شدن بوسیله گاوا آهن برگردان دار، دیسک و ماله در ابتدای اردیبهشت سال ۱۳۹۳ انجام پذیرفت. قبل از کاشت میزان مورد نیاز کودهای نیترژن، فسفر و پتاسیم مطابق آزمون خاک (جدول ۱) مصرف شد. با توجه به آزمایش خاک و غنی بودن خاک مزرعه از فسفر و پتاسیم، نیازی به کود پاشی زمین در زمان تهیه بستر نبود لازم به ذکر است که حد بحرانی فسفر و پتاسیم در خاک های زراعی و باغی به ترتیب ۱۰-۷ و ۳۰۰-۲۵۰ میلی گرم در کیلوگرم می باشد (ملکوتی، ۱۳۷۸). کود نیترژن به میزان ۳۰ کیلوگرم در هکتار به فرم اوره (استارتر) هنگام کاشت، قبل از آبیاری داده شد. هر واحد آزمایشی دارای پنج ردیف کاشت به فاصله ۶۰ سانتی متر از یکدیگر و به طول سه متر و فاصله بین بوته ها در

حسب میلی گرم بر گرم برگ تازه به دست آمد. غلظت کلروفیل های a و b از روابط زیر به دست می آید (Arnon, 1949):

$$a = [12.7 (D_{663}) - 2.69 (D_{645})] \times [V/1000W] \text{ (رابطه ۲)}$$

$$b = [22.9 (D_{645}) - 4.68 (D_{663})] \times [V/1000W] \text{ (رابطه ۳)}$$

$$c = [20.2 (D_{645}) - 8.02 (D_{663})] \times [V/1000W] \text{ (رابطه ۴)}$$

$$[1000 (D_{470}) - 1.8 \text{ chl}a - 85.02 \text{ chl}b] / 198 = \text{کاروتنوئید (رابطه ۵)}$$

که در این روابط (W) وزن تر برگ بر حسب گرم، (V) حجم مقدار استون بر حسب میلی لیتر و (D) طول موج بر حسب نانومتر می باشند. به منظور اندازه گیری میزان عناصر ریزمغذی آهن و منگنز نیز از روش هضم، سوزاندن خشک و ترکیب با اسید کلریدریک محاسبه شد (بابائیان و هکاران، ۱۳۸۴). به منظور تجزیه و تحلیل آماری داده ها از نرم افزار SAS و ترسیم نمودارها با نرم افزار Excel و مقایسه میانگین ها با استفاده از آزمون دانکن در سطح احتمال ۵ درصد انجام شد.

نتایج و بحث

نتایج نشان داد که اثر تیمارهای رژیم آبیاری و محلول پاشی و برهمکنش آنها بر محتوای کلروفیل a در سطح احتمال ۱ درصد معنی دار گردید (جدول ۲). نتایج مقایسه میانگین اثر کم آبی بر محتوای کلروفیل a نشان داد میزان کلروفیل a در تنش مرحله ی رویشی ۲۶/۸ درصد و در تیمار تنش مرحله ی زایشی ۴۳ درصد نسبت به تیمار شاهد کاهش یافت (جدول ۳). میزان کلروفیل در گیاهان یکی از عوامل مهم حفظ ظرفیت فتوسنتزی به شمار می رود که در این آزمایش با تأخیر در آبیاری و به تبع آن بروز تنش خشکی، از میزان کلروفیل a در برگ گیاه کاسته شد. کاهش میزان کلروفیل a در اثر تنش خشکی، مربوط به افزایش تولید رادیکال های آزاد اکسیژن در سلول می باشد. این رادیکال های آزاد سبب پراکسیداسیون و در نتیجه تجزیه کلروفیل a می شوند که با کاهش میزان کلروفیل تغییرات زیادی در مقدار تولید گیاهان به وجود می آید (Sadeghipour, 2008). گزارش سایر محققین نیز حاکی از کاهش میزان کلروفیل a در برگ نخود بر اثر تنش خشکی را صدمه گونه های اکسیژن فعال در کلروپلاست بیان کردند (Mafakheri et al., 2011).

(اعداد به دست آمده از TDR) در زمان تنش که با دستگاه TDR اندازه گیری شده بود، محاسبه شد. همزمان با اعمال تیمار تنش، تیمارهای محلول پاشی نیز در مراحل رشدی مورد نظر انجام گرفت و در نهایت پس از تخلیه ۷۰ درصد رطوبت قابل دسترس، آبیاری مزرعه در مورد تیمارهای تنش از سر گرفته شد. محلول پاشی با عناصر آهن و منگنز در مراحل رویشی (رشد سریع) و زایشی (گلدهی) انجام شد.

در پایان دوره رشد وقتی بیش از ۹۰ درصد غلاف ها به رنگ زرد درآمده بودند، از هر کرت پنج بوته به طور تصادفی از سطح خاک برداشت و جهت تعیین عملکرد و صفات مورفولوژیک و فیزیولوژیک به آزمایشگاه منتقل گردید. برای اندازه گیری پروتئین دانه ابتدا با روش (Novozamsky et al., 1974) میزان نیتروژن موجود در دانه به وسیله دستگاه اسپکتروفتومتر (GBC-Cintra 6- Australia) اندازه گیری شد. سپس میزان پروتئین دانه با ضرب میزان نیتروژن در عدد ۶/۲۶ محاسبه گردید. برای تعیین عملکرد دانه بعد از حذف حاشیه، بوته های واقع در یک متر مربع (۱۶ بوته) وسط هر کرت برداشت شدند. به منظور تعیین شاخص سطح برگ با حذف اثرات حاشیه یک متر مربع از هر کرت برداشت شد. ابتدا با استفاده از دستگاه اندازه گیری سطح برگ (مدل DELTA-T DEVICES ساخت کشور انگلستان)، میزان سطح برگ بر حسب سانتی متر مربع اندازه گیری و سپس با استفاده از رابطه (۱) شاخص سطح برگ اندازه گیری شد (سطح برگی که هر گیاه در زمین اشغال کرده بود برابر ۰/۶۲۵ سانتی متر مربع بدست آمد).

$$LAI = LA/Ga = \text{رابطه (۱)}$$

که در این رابطه، LA سطح برگ اندازه گیری شده (سانتی متر مربع) و Ga سطح زمینی که نمونه برداری از آن انجام شده (سانتی متر مربع). برای سنجش غلظت کلروفیل ۰/۲ گرم نمونه ی برگی در استون ۸۰٪ عصاره گیری شد سپس عصاره حاصل از کاغذ صافی عبور داده شد و تا رسیدن به حجم ۲۵ میلی لیتر و استخراج کامل کلروفیل به آن استون اضافه گشت. جذب نوری کلروفیل a، b و کاروتنوئید به ترتیب در طول موج های ۶۴۵، ۶۶۳ و ۴۷۰ نانومتر خوانده شد و با استفاده از فرمول مربوطه غلظت کلروفیل a، b، کلروفیل کل و کاروتنوئید بر

جدول ۲- تجزیه واریانس صفات مورفولوژیک و فیزیولوژیک ماش سبز در تیمارهای مختلف رژیم آبیاری و محلول پاشی عناصر آهن و منگنز

میانگین مربعات								منابع تغییر
منگنز دانه	عملکرد دانه	پرولین	کارتنوئید	کلروفیل کل	کلروفیل b	کلروفیل a	درجه آزادی	
۰/۳ ^{ns}	۱۴۷/۵ ^{ns}	۰/۱۸ ^{ns}	۰/۰۰۱۷ ^{ns}	۰/۰۰۱۶ ^{ns}	۰/۰۰۰۴ ^{ns}	۰/۰۰۰۳ ^{ns}	۲	تکرار
۲۵/۱ ^{**}	۱۹۵۳۵۳۳/۵ ^{**}	۳۱۲/۲ ^{**}	۲۷/۸ ^{**}	۲/۰ ^{**}	۰/۱۸ ^{**}	۱/۰ ^{**}	۲	رژیم های آبیاری
۰/۵	۳۴۵۸/۴	۰/۲۷	۰/۰۳	۰/۰۰۰۷	۰/۰۰۱۶	۰/۰۰۰۳	۴	خطای اصلی
۷/۷ ^{**}	۱۲۸۷۶۶/۷ ^{**}	۳۶/۶ ^{**}	۰/۵۵ ^{**}	۰/۱۹ ^{**}	۰/۰۲۱ ^{**}	۰/۰۹۵ ^{**}	۷	محلول پاشی
۰/۴ [*]	۱۴۳۵۱/۸ ^{**}	۸/۵ ^{**}	۰/۱۲ ^{**}	۰/۰۱۳ ^{**}	۰/۰۰۱۹ ^{**}	۰/۰۱ ^{**}	۱۴	رژیم آبیاری* محلول پاشی
۰/۱۹	۲۰۴۰/۹	۰/۱۴	۰/۰۲۱	۰/۰۰۰۷	۰/۰۰۰۷۵	۰/۰۰۰۳	۴۲	خطای آزمایشی
۳/۵	۵	۶/۳	۷	۲/۵	۶/۵	۲/۵		ضریب تغییرات (%)

ns, ** و *: به ترتیب غیر معنی دار و معنی دار در سطوح احتمال ۱٪ و ۵٪.

ادامه جدول ۲-

میانگین مربعات								منابع تغییر
شاخص برداشت	عملکرد بیولوژیک	عملکرد علوفه	عملکرد پروتئین	درصد پروتئین	نیترژن دانه	آهن دانه	درجه آزادی	
۱/۶ ^{ns}	۴۰۴۰۴/۶ ^{ns}	۲۱۱۹۶/۲ ^{ns}	۳۸/۱ ^{ns}	۰/۱۴ ^{ns}	۰/۰۰۴ ^{ns}	۰/۲۴ ^{ns}	۲	تکرار
۵۱۳/۲ ^{**}	۵۰۶۳۳۶۷/۴ ^{**}	۳۴۳۹۰۷۳/۱ ^{**}	۱۴۲۷۰۳/۲ ^{**}	۴۱/۸ ^{**}	۱/۰۶ ^{**}	۵۹/۴ ^{**}	۲	رژیم های آبیاری
۴/۲	۱۹۳۱۴/۴	۱۳۸۸۷/۷	۲۶۶/۵	۰/۲۸	۰/۰۰۷۳	۰/۶۹	۴	خطای اصلی
۱۶/۴ ^{**}	۷۳۰۹۷/۳ ^{**}	۶۳۳۹۳۸/۵ ^{**}	۱۰۴۴۸/۲ ^{**}	۸/۰۵ ^{**}	۰/۱۷ ^{**}	۶۲/۸ ^{**}	۷	محلول پاشی
۶/۲ ^{**}	۸۱۵۰۱/۷ ^{**}	۵۲۵۷۷/۲ ^{**}	۸۶۶/۱ ^{**}	۰/۳۹ ^{**}	۰/۰۱ ^{**}	۱/۲ ^{**}	۱۴	رژیم آبیاری* محلول پاشی
۱/۶	۱۷۸۰۲/۳	۱۳۸۶۴/۲	۱۲۳/۱	۰/۱۵	۰/۰۰۳۹	۰/۴۶	۴۲	خطای آزمایشی
۵	۴	۴/۶	۵/۴	۱/۷	۱/۸	۱/۴		ضریب تغییرات (%)

ns, ** و *: به ترتیب غیر معنی دار و معنی دار در سطوح احتمال ۱٪ و ۵٪.

تأثیر مربوط به تیمار آهن ۱/۵٪ بود که میزان کلروفیل a را به میزان ۴۵ درصد افزایش داد (جدول ۳). نتایج نشان داد که عناصر آهن و منگنز در شرایط تنش خشکی بیش از شرایط تأمین رطوبت، میزان کلروفیل a را در گیاه ماش افزایش داد همچنین تأثیر عنصر آهن در غلظت های مختلف به صورت منفرد و ترکیبی با منگنز بیشتر از غلظت های منفرد منگنز بود. ماده مشترک برای ساخت کلروفیل و هیم (Hem)، اسید دلتا-آمینولولینیک است که میزان تشکیل آن به وسیله آهن کنترل می شود (Hirai et al., 2007). همچنین عنصر منگنز جزء

محلول پاشی عناصر آهن و منگنز در هر دو سطح تنش خشکی در مرحله رویشی و زایشی باعث افزایش محتوای کلروفیل a گردید (جدول ۳). در بین تیمارهای محلول پاشی در شرایط تنش، تیمار محلول پاشی آهن ۱٪ در تنش زایشی، باعث افزایش ۵۷ درصدی کلروفیل a شد و در تیمار تنش رویشی، محلول پاشی توأم آهن ۱٪ + منگنز ۰/۵٪ و توأم آهن ۱/۵٪ + منگنز ۱٪ توانست به میزان ۴۹ درصد محتوای کلروفیل a را نسبت به عدم محلول پاشی در این مرحله در گیاه افزایش دهد. این در حالی بود که در شرایط آبیاری کامل (شاهد) بیشترین

جدول ۳- مقایسه میانگین صفات مورفولوژیک و فیزیولوژیک ماش سبز در تیمارهای مختلف رژیم آبیاری و محلول پاشی عناصر آهن و منگنز

تنش خشکی	محلول پاشی	کلروفیل			پرولین (میکرو مول بر گرم وزن تر برگ)
		a	b	کلروفیل کل	
بدون تنش (شاهد)	بدون محلول پاشی	۰/۷۷ ^e	۰/۴۶ ^c	۱/۲۳ ^e	۲/۶ ^k
	آب خالص	۰/۷۷ ^e	۰/۴۶ ^c	۱/۲۳ ^e	۲/۴ ^{kl}
	آهن ۱٪	۰/۹۱ ^c	۰/۵۴ ^b	۱/۴۵ ^c	۲/۰ ^l
	آهن ۱/۵٪	۱/۱۲ ^a	۰/۵۳ ^b	۱/۶۵ ^b	۲/۱ ^{kl}
	منگنز ۰/۵٪	۰/۸۵ ^d	۰/۵۱ ^b	۱/۳۶ ^d	۲/۲ ^{kl}
	منگنز ۱٪	۰/۸۸ ^d	۰/۵۲ ^b	۱/۴۰ ^d	۲/۴ ^{kl}
	آهن ۱٪ و منگنز ۰/۵٪	۱/۰۹ ^b	۰/۶۷ ^a	۱/۷۶ ^a	۲/۰ ^l
	آهن ۱/۵٪ و منگنز ۱٪	۱/۱۰ ^{ab}	۰/۵۳ ^b	۱/۶۲ ^b	۱/۹ ^l
	بدون محلول پاشی	۰/۵۳ ^k	۰/۳۲ ^{hi}	۰/۸۵ ^k	۱۱/۳ ^c
	آب خالص	۰/۵۶ ^{jk}	۰/۳۲ ^{hi}	۰/۸۸ ^k	۹/۶ ^d
تنش خشکی در مرحله رویشی	آهن ۱٪	۰/۷۳ ^f	۰/۳۹ ^{d-h}	۱/۱۲ ^h	۵/۲ ^{hi}
	آهن ۱/۵٪	۰/۶۹ ^g	۰/۳۸ ^{fg}	۱/۰۷ ^{gh}	۵/۹ ^g
	منگنز ۰/۵٪	۰/۶۹ ^{gh}	۰/۳۸ ^{fg}	۱/۰۶ ^h	۶/۸ ^f
	منگنز ۱٪	۰/۶۷ ^{gh}	۰/۴۳ ^{c-e}	۱/۱۰ ^{fg}	۶/۷ ^f
	آهن ۱٪ و منگنز ۰/۵٪	۰/۷۹ ^e	۰/۴۳ ^{c-e}	۱/۲۲ ^e	۳/۰ ^{cd}
	آهن ۱/۵٪ و منگنز ۱٪	۰/۷۹ ^e	۰/۴۳ ^{cd}	۱/۲۲ ^e	۳/۱ ^{bc}
	بدون محلول پاشی	۰/۴۲ ^m	۰/۳۰ ⁱ	۰/۷۲ ^l	۲/۵ ^f
	آب خالص	۰/۴۳ ^m	۰/۳۰ ⁱ	۰/۷۳ ^l	۲/۵ ^f
	آهن ۱٪	۰/۶۶ ^{hi}	۰/۳۹ ^{e-g}	۱/۰۴ ^h	۲/۹ ^{cd}
	آهن ۱/۵٪	۰/۵۵ ^{jk}	۰/۳۹ ^{e-g}	۰/۹۳ ^k	۳/۲ ^b
تنش خشکی در مرحله زایشی	منگنز ۰/۵٪	۰/۴۹ ^l	۰/۳۶ ^{gh}	۰/۸۵ ^k	۲/۸ ^{de}
	منگنز ۱٪	۰/۵۰ ^l	۰/۳۶ ^{gh}	۰/۸۷ ^k	۲/۸ ^{de}
	آهن ۱٪ و منگنز ۰/۵٪	۰/۵۷ ^j	۰/۴۳ ^{c-e}	۱/۰۰ ⁱ	۳/۶ ^a
	آهن ۱/۵٪ و منگنز ۱٪	۰/۶۴ ⁱ	۰/۴۱ ^{d-f}	۱/۰۵ ^h	۲/۹ ^{c-e}
	۱۴/۹ ^a	۲/۵ ^f	۰/۷۲ ^l	۰/۳۰ ⁱ	۲/۵ ^f
	۱۳/۶ ^b	۲/۵ ^f	۰/۷۳ ^l	۰/۳۰ ⁱ	۲/۵ ^f

در هر ستون حروف مشابه نشان دهنده عدم وجود اختلاف معنی دار بین میانگین‌ها است (بر اساس آزمون دانکن در سطح احتمال ۰/۵)

ترکیبات ساختمانی کلروفیل بوده و کمبود آن باعث کاهش میزان سنتز کلروفیل می‌شود (Marschner, 1995). آنالیز داده‌ها نشان داد اثر رژیم‌های آبیاری و محلول پاشی و برهمکنش آنها بر میزان کلروفیل b در سطح احتمال ۱ درصد معنی دار گردید (جدول ۲). نتایج مقایسه میانگین اثر کم آبی بر محتوای کلروفیل b نشان داد میزان کلروفیل b در هر دو سطح

تنش مرحله‌ی رویشی و زایشی تحت تأثیر تنش خشکی نسبت به شاهد کاهش یافت و تأثیر تنش خشکی بر تیمار زایشی (۳۲ درصد کاهش نسبت به شاهد) بیشتر از تیمار رویشی (۲۸ درصد کاهش نسبت به شاهد) بود اما از نظر آماری اختلاف معنی داری نداشتند (جدول ۳). میزان کلروفیل b نیز با محلول پاشی سولفات آهن و منگنز در کرت‌های بدون تنش، تنش در

ی زایشی و در تیمارهای محلول‌پاشی توأم آهن ۱٪ + منگنز ۰/۵٪ و محلول‌پاشی آهن ۱/۵٪ به ترتیب ۴۴ و ۲۸ درصد نسبت به تیمار شاهد (بدون محلول‌پاشی) مشاهده گردید (جدول ۳). افزایش میزان کاروتنوئید در این شرایط می‌تواند ناشی از نقش حفاظتی این رنگیزه‌ها باشد. افزایش میزان کاروتنوئید در این شرایط می‌تواند ناشی از نقش حفاظتی این رنگیزه‌ها باشد. کاروتنوئیدها از راه برگشت‌پذیر با رادیکال‌های آزاد اکسیژن و تشکیل زانتوفیل مانع تخریب کلروفیل‌ها می‌شوند (Amal and Aly, 2008). محلول‌پاشی با عناصر آهن و منگنز باعث افزایش میزان کاروتنوئید گردید و توانست اثرات مخرب تنش خشکی را بر این رنگدانه کاهش دهد.

جدول تجزیه واریانس نشان داد که اثر رژیم‌های آبیاری، محلول‌پاشی و برهمکنش آن‌ها بر محتوای پرولین برگ معنی‌دار گردید (جدول ۲). جدول مقایسه میانگین نشان می‌دهد که محتوای پرولین برگ در گیاهان تنش دیده بیشتر از گیاهان بدون تنش بود (جدول ۳). این افزایش پرولین در تنش در مرحله‌ی زایشی بیشتر بود. محلول‌پاشی با سولفات آهن و منگنز باعث کاهش مقدار پرولین در تمام سطوح کم‌آبی گردید، اما تیمارهای مختلف محلول‌پاشی در سطوح مختلف کم‌آبی رفتارهای متفاوتی داشتند. محلول‌پاشی توأم آهن ۱/۵٪ + منگنز ۱٪ بیشترین کاهش را در محتوای پرولین برگ در تمام سطوح تنش ایجاد کرد و میزان پرولین را در شرایط بدون تنش ۲۶ درصد و در شرایط تنش در دوره رویشی ۶۲ درصد و تنش در دوره زایشی را ۶۴ درصد کاهش داد. این تیمار با تیمار محلول‌پاشی توأم آهن ۱٪ + منگنز ۰/۵٪ در یک گروه آماری قرار داشتند (جدول ۳). مطالعات گذشته نشان داده است که با تشدید میزان تنش در سویا، مقدار کل پروتئین‌های محلول، هم در بخش هوایی ساقه و برگ و هم در ریشه، کاهش یافت که این روند با افزایش غلظت پرولین همراه بود (Liu et al., 2004).

نتایج تجزیه واریانس داده‌ها نشان داد که اثر رژیم‌های آبیاری و محلول‌پاشی ($P \leq 0.01$) و برهمکنش آن‌ها ($P \leq 0.05$) بر صفت محتوای منگنز دانه معنی‌دار بود (جدول ۲). کمترین میزان منگنز دانه در تیمار مرحله زایشی با کاهش ۱۵ درصدی

مرحله‌ی رویشی و تنش در مرحله‌ی زایشی افزایش یافت (جدول ۳). در این تیمارها کمترین میزان کلروفیل b در کرت‌های بدون محلول‌پاشی و محلول‌پاشی آب خالص در هر دو سطح تنش خشکی بدست آمد. آهن در فعال‌سازی پروتئین سنتتازهای مسیر بیوسنتز کلروفیل و برخی آنزیم‌های آنتی‌اکسیدانت مانند آسکوربات پراکسیداز و گلوکاتایون ردوکتاز در مسیر حفاظت از تخریب کلروفیل توسط رادیکال‌های فعال اکسیژن نقش دارد (Zayed et al., 2011).

اثر سطوح رژیم‌های آبیاری، محلول‌پاشی و برهمکنش آن‌ها بر محتوای کلروفیل a + b در سطح احتمال یک درصد معنی‌دار شد (جدول ۲). نتایج مقایسه میانگین اثر کم‌آبی بر محتوای کلروفیل a + b در برگ نشان داد که میزان کلروفیل کل در تیمار تنش مرحله‌ی رویشی ۲۷/۴ درصد و در تیمار تنش مرحله‌ی زایشی ۳۹ درصد نسبت به تیمار شاهد (تأمین رطوبت) کاهش نشان داد (جدول ۳). در تنش رویشی تیمارهای محلول‌پاشی توأم آهن ۱٪ + منگنز ۰/۵٪ و توأم آهن ۱/۵٪ + منگنز ۱٪ باعث افزایش ۴۳/۵ درصدی کلروفیل کل نسبت به شاهد (بدون محلول‌پاشی) شدند. مطالعه بابائیان و همکاران (۱۳۸۴) روی آفتابگردان نیز نشان داد با محلول‌پاشی آهن و روی میزان کلروفیل کل در برگ به‌طور قابل ملاحظه‌ای افزایش یافت (بابائیان، ۱۳۸۴). میزان کلروفیل در گیاهان یکی از عوامل مهم حفظ ظرفیت فتوسنتزی به شمار می‌رود که در این آزمایش بعلاوه تنش خشکی، از میزان کلروفیل در برگ گیاه کاسته شد از طرفی محلول‌پاشی عناصر آهن و منگنز به دلیل نقش‌هایی که در تشکیل کلروفیل و ساختمان آن دارند تا حد زیادی اثرات خسارت‌زای خشکی در هر دو مرحله را کاهش، و میزان کلروفیل کل را افزایش دادند.

اثر رژیم‌های آبیاری، محلول‌پاشی و برهمکنش آن‌ها بر میزان کاروتنوئید برگ در سطح احتمال یک درصد معنی‌دار بود (جدول ۲). کمترین میزان کاروتنوئید در شرایط آبیاری کامل (۰/۹۱ میلی‌گرم بر گرم وزن تر برگ) به‌دست آمد که با سایر تیمارها (سطوح کم‌آبی) اختلاف معنی‌داری داشت. بیشترین مقدار کاروتنوئید نیز در تیمار تنش خشکی در مرحله

نسبت به شاهد (تأمین رطوبت) بدست آمد (جدول ۴). علت کاهش انتقال منگنز به اندام‌های هوایی در کرت‌های تنش دیده به علت نقصان رطوبت و بالتبع اختلال در جذب و انتقال می باشد، برای اینکه مکانیسم‌های جذب و انتقال عناصر غذایی در گیاهان، نظیر جریان توده‌ای، انتشار و یا جذب و انتقال به وسیله پدیده اسمزی، همگی کم و بیش تابعی از مقدار رطوبت موجود در خاک و ریشه می باشد و در صورت نقصان رطوبت، شدت و مقدار جذب عناصر غذایی دستخوش تغییر و تحول می گردد. در آزمایشی نشان داده شد که مصرف منگنز موجب افزایش معنی داری مقدار منگنز دانه ذرت گردیده است (Aref, 2011). محلول پاشی غلظت‌های مختلف آهن و منگنز باعث افزایش محتوای منگنز دانه در شرایط کمبود رطوبت شد. به نظر می رسد در تنش مرحله زایشی به دلیل نزدیک بودن عملیات محلول پاشی و تشکیل غلاف در گیاه ماش، میزان انتقال منگنز به دانه‌ها بیشتر از مرحله رویشی و شاهد می باشد و منگنز دانه را نسبت به این مراحل افزایش داده است.

اثر تنش کم آبی و محلول پاشی و برهمکنش آن‌ها بر درصد نیتروژن بذر در سطح احتمال یک درصد معنی دار گردید (جدول ۲). مقایسه میانگین تیمارهای آزمایشی نشان داد که تنش خشکی در مرحله زایشی، نیتروژن بذر را بیشتر کاهش داد هرچند که این کاهش نسبت به تنش مرحله رویشی ناچیز بود ولی اختلاف بین آن‌ها معنی دار شد. تنش خشکی در مراحل رویشی و زایشی، درصد نیتروژن دانه را به ترتیب ۸/۵ و ۱۰ درصد نسبت به شاهد (تأمین رطوبت) کاهش داد (جدول ۴). در شرایط تنش خشکی از طرفی به علت کاهش رطوبت خاک و از طرف دیگر کاهش فعالیت باکتری‌های تثبیت کننده نیتروژن در گره ریشه ماش، انتقال نیتروژن از ریشه به اندام‌های هوایی کاهش می یابد. با توجه به این مطلب که نزدیک به ۸۰ درصد نیتروژن مورد نیاز گیاه از طریق جریان توده‌ای و به همراه آب جذب گیاه می شود (Barber, 1995)، چنانچه به دلایل مختلف از جمله تنش رطوبتی و حرارتی در محیط رشد گیاه میزان رطوبت خاک کاهش یابد، جذب نیتروژن با مشکل مواجه می شود و انتقال آن از ریشه به اندام های هوایی مختل می شود.

محتوای آهن و منگنز باعث افزایش نیتروژن بذر در شرایط تأمین رطوبت و تنش خشکی در هر دو مرحله رویشی و زایشی شد (جدول ۴). بیشترین افزایش نیتروژن دانه مربوط به تیمارهای محلول پاشی آهن بصورت منفرد و ترکیبی با منگنز بود. اثر محلول پاشی آهن و منگنز در افزایش نیتروژن دانه در شرایط تنش بیشتر از شرایط رطوبتی بود به طوری که

اثر رژیم‌های آبیاری، محلول پاشی و برهمکنش آن‌ها بر محتوای آهن دانه معنی دار بود (جدول ۲). $(P \leq 0.01)$ مقایسه میانگین تیمارها نشان داد تیمار کم آبی در مرحله زایشی بیشترین تأثیر (کاهش ۶ درصدی نسبت به شاهد) را بر محتوای آهن دانه دارد و بیشترین میزان آهن دانه در تیمار آبیاری کامل با میانگین ۵۵/۲ میلی گرم در کیلوگرم و کمترین مقدار آهن در تیمار بدون محلول پاشی در مرحله زایشی با میانگین ۴۴/۵ میلی گرم در کیلوگرم بدست آمد (جدول ۳). بر اساس نظر برخی محققان (موحدی دهنوی، ۱۳۸۳) تنش خشکی در مرحله زایشی انتقال عناصر آهن و منگنز به دانه را محدود می کند. محلول پاشی عناصر آهن و منگنز باعث افزایش آهن بذر شد به طوری که تیمارهای محلول پاشی آهن در هر دو سطح ۱/۵ و ۱ درصد و تیمارهای محلول پاشی توأم آهن ۱/۵ درصد + منگنز ۱ درصد و آهن ۱ درصد + منگنز ۰/۵ درصد بیشترین تأثیر را بر محتوای آهن دانه داشته (جدول ۴). دیگر محققین نیز افزایش میزان آهن را در صورت استفاده از عناصر ریزمغذی را گزارش کرده اند (بابائیان و همکاران، ۱۳۸۴؛ Said-

جدول ۴- مقایسه میانگین صفات مورفولوژیک و فیزیولوژیک ماش سبز در تیمارهای مختلف رژیم آبیاری و محلول پاشی عناصر آهن و منگنز

پروتئین دانه (درصد)	نیترژن دانه (درصد)	آهن دانه (میلی گرم در کیلوگرم دانه)	منگنز دانه (میلی گرم در کیلوگرم دانه)	عملکرد دانه (کیلوگرم در هکتار)	محلول پاشی	تنش خشکی	
۲۲/۶ ^{b-d}	۳/۶ ^{d-f}	۴۸/۷ ⁱ	۱۲/۲ ^{f-h}	۹۴۷/۳ ^{cd}	بدون محلول پاشی	بدون تنش (شاهد)	
۲۲/۹ ^{bc}	۳/۷ ^{bc}	۴۸/۶ ⁱ	۱۲/۶ ^{e-h}	۹۵۷/۳ ^{cd}	آب خالص		
۲۳/۹ ^a	۳/۸ ^{ab}	۵۵/۲ ^a	۱۳/۴ ^{b-d}	۱۳۷۲/۳ ^a	آهن ۱٪		
۲۴/۴ ^a	۳/۹ ^a	۵۴/۹ ^a	۱۳/۶ ^{bc}	۱۲۸۸/۳ ^b	آهن ۱/۵٪		
۲۳/۳ ^b	۳/۷ ^{cd}	۵۲/۸ ^{cd}	۱۴/۴ ^a	۱۲۹۰/۳ ^b	منگنز ۰/۵٪		
۲۴/۴ ^a	۳/۸ ^{ab}	۵۲/۶ ^{cd}	۱۴ ^{ab}	۱۲۹۸/۳ ^{ab}	منگنز ۱٪		
۲۴/۳ ^a	۳/۹ ^a	۵۴/۵ ^{ab}	۱۳/۵ ^{b-d}	۱۳۳۸/۳ ^{ab}	آهن ۱٪ و منگنز ۰/۵٪		
۲۴/۳ ^a	۳/۹ ^a	۵۳/۶ ^{bc}	۱۳/۷ ^{a-c}	۱۳۳۲/۳ ^{ab}	آهن ۱/۵٪ و منگنز ۱٪ درصد		
۱۹/۸۷ ^{ij}	۳/۲ ^m	۴۶/۸ ⁱ	۱۰/۷ ^{ij}	۶۹۳ ^{f-h}	بدون محلول پاشی		تنش خشکی در مرحله رویش
۲۰/۲ ⁱ	۳/۳ ^{kl}	۴۷ ^j	۱۰/۸ ^{ij}	۷۲۶/۳ ^{e-g}	آب خالص		
۲۲/۵ ^{c-e}	۳/۶ ^{e-g}	۵۱/۹ ^{d-f}	۱۱/۹ ^h	۸۸۴ ^d	آهن ۱٪		
۲۲/۹ ^{bc}	۳/۷ ^{c-e}	۵۲/۴ ^d	۱۲ ^{gh}	۷۹۹/۷ ^e	آهن ۱/۵٪		
۲۱/۵ ^{gh}	۳/۴ ^{cd}	۵۰/۹ ^{f-h}	۱۳/۲ ^{c-e}	۷۸۹/۷ ^e	منگنز ۰/۵٪		
۲۱/۵ ^{gh}	۳/۴ ^{ab}	۵۰/۹ ^{f-h}	۱۲/۹ ^{d-f}	۷۵۱ ^{ef}	منگنز ۱٪		
۲۳/۰ ^{bc}	۳/۷ ^a	۵۲/۲ ^d	۱۲/۳ ^{f-h}	۱۰۰۰/۳ ^c	آهن ۱٪ و منگنز ۰/۵٪		
۲۲/۷ ^{b-d}	۳/۶ ^a	۵۲/۱ ^{de}	۱۲/۲ ^{f-h}	۱۰۰۶ ^c	آهن ۱/۵٪ و منگنز ۱٪ درصد		
۱۹/۶ ^j	۳/۱ ^m	۴۴/۵ ^k	۹/۵ ^k	۵۳۶ ^j	بدون محلول پاشی		
۱۹/۷ ^{ij}	۳/۷ ^{lm}	۴۴/۶ ^k	۱۰/۱ ^{jk}	۵۸۴/۷ ^{ij}	آب خالص		
۲۲/۰ ^{e-g}	۳/۵ ^{g-i}	۵۱/۱ ^{e-h}	۱۰/۶ ^{ij}	۷۲۷/۳ ^{e-g}	آهن ۱٪	تنش خشکی در مرحله زایش	
۲۲/۲ ^{d-f}	۳/۵ ^{f-h}	۵۰/۹ ^{f-h}	۱۱/۱ ⁱ	۶۶۳/۷ ^{gh}	آهن ۱/۵٪		
۲۱/۵ ^{gh}	۳/۴ ^{ij}	۵۰/۶ ^{gh}	۱۲/۷ ^{e-g}	۶۱۴/۷ ^{hi}	منگنز ۰/۵٪		
۲۱/۲ ^h	۳/۴ ^{jk}	۵۰/۵ ^h	۱۲/۶ ^{e-g}	۶۶۴/۷ ^{gh}	منگنز ۱٪		
۲۱/۸ ^{f-h}	۳/۵ ^{h-j}	۵۱/۷ ^{d-g}	۱۲/۲ ^{f-h}	۷۸۱/۳ ^e	آهن ۱٪ و منگنز ۰/۵٪		
۲۱/۷ ^{f-h}	۳/۵ ^{h-j}	۵۲/۲ ^{de}	۱۲/۵ ^{e-h}	۷۹۷/۳ ^e	آهن ۱/۵٪ و منگنز ۱٪ درصد		

در هر ستون حروف مشابه نشان دهنده عدم وجود اختلاف معنی دار بین میانگین ها است (بر اساس آزمون دانکن در سطح احتمال ۰/۵)

تثبیت نیترژن، عنصر آهن در ترکیب لگ هموگلوبین و واکنش های مربوط به تثبیت نیترژن شرکت دارد. علاوه بر این، آهن در ترکیب با آنزیم های نترات و نیتريت ردوکتاز (به ترتیب در سیتوپلاسم و کلروپلاست) نیز شرکت دارد، که در نتیجه، علاوه بر تثبیت نیترژن، روی مقدار احیای نیترژن در گیاه اثر مستقیم

افزایش نیترژن دانه در کرت های بدون تنش و تنش رویشی و زایشی توسط این تیمارها به ترتیب ۸، ۱۲/۵ و ۱۳ درصد بدست آمد (جدول ۴). ماش سبز دارای همزیستی با باکتری های تثبیت کننده نیترژن می باشد و می تواند مقدار درخور توجهی از نیترژن مورد نیاز را تأمین نمایند در این میان، برای

ادامه جدول ۴- مقایسه میانگین صفات مورفولوژیک و فیزیولوژیک ماش سبز در تیمارهای مختلف آبیاری و محلول پاشی عناصر آهن و منگنز

شاخص برداشت (درصد)	عملکرد بیولوژیک (کیلوگرم در هکتار)	عملکرد علوفه (کیلوگرم در هکتار)	عملکرد پروتئین دانه (کیلوگرم در هکتار)	محلول پاشی	تنش خشکی	
۳۰/۱ ^{de}	۳۱۴۵/۷ ^{f-i}	۲۳۴۰/۷ ^{g-i}	۲۱۴/۵ ^{cd}	بدون محلول پاشی	بدون تنش (شاهد)	
۲۹/۴ ^{ef}	۳۲۵۸/۳ ^{e-g}	۲۴۴۸/۰ ^{gh}	۲۱۹/۳ ^c	آب خالص		
۳۳/۵ ^a	۴۰۸۹/۷ ^{bc}	۳۲۰۳/۳ ^b	۳۲۸/۵ ^a	آهن ۱٪		
۳۲/۷ ^{a-c}	۳۹۴۸/۷ ^c	۳۰۷۱/۳ ^{bc}	۳۱۴/۳ ^{ab}	آهن ۱/۵٪		
۳۲/۱ ^{a-d}	۴۰۲۰/۳ ^c	۲۹۸۹/۰ ^{cd}	۳۰۰/۱ ^b	منگنز ۰/۵٪		
۳۳/۱ ^{ab}	۳۹۲۳/۷ ^c	۲۸۴۱/۰ ^{de}	۳۱۲/۰ ^{ab}	منگنز ۱٪		
۳۱/۱ ^{a-d}	۴۳۰۷/۷ ^{ab}	۳۴۱۱/۰ ^a	۳۲۵/۱ ^a	آهن ۱٪ و منگنز ۰/۵٪		
۳۰/۹ ^{c-e}	۴۳۲۴/۳ ^a	۳۴۱۹/۳ ^a	۳۲۳/۸ ^a	آهن ۱/۵٪ و منگنز ۱٪		
۲۳/۸ ^{i-k}	۲۹۱۵/۳ ^j	۲۱۵۹/۰ ^{ij}	۱۳۷/۱ ⁱ	بدون محلول پاشی		تنش خشکی در مرحله رویشی
۲۴/۴ ^{h-k}	۲۹۸۳/۳ ^{h-j}	۲۲۵۲/۷ ⁱ	۱۴۷/۱ ^{hi}	آب خالص		
۲۵/۵ ^{hi}	۳۴۷۱/۷ ^{de}	۲۵۱۷/۰ ^{fg}	۱۹۸/۸ ^{de}	آهن ۱٪		
۲۴/۵ ^{h-j}	۳۲۶۳/۷ ^{ef}	۲۴۴۹/۷ ^{gh}	۱۸۳/۶ ^{ef}	آهن ۱/۵٪		
۲۴/۶ ^{h-j}	۳۲۱۰/۷ ^{fg}	۲۴۷۰/۷ ^{f-h}	۱۶۹/۸ ^{fg}	منگنز ۰/۵٪		
۲۳/۱ ^{j-l}	۳۶۰۲/۷ ^{fg}	۲۵۱۰/۰ ^{fg}	۱۶۱/۳ ^{gh}	منگنز ۱٪		
۲۷/۸ ^{fg}	۳۶۳۶/۰ ^d	۲۶۵۶/۷ ^{ef}	۲۳۰/۳ ^c	آهن ۱٪ و منگنز ۰/۵٪		
۲۷/۷ ^{fg}	۲۶۴۷/۷ ^d	۲۷۹۱/۷ ^e	۲۲۸/۵ ^c	آهن ۱/۵٪ و منگنز ۱٪		
۲۰/۳ ^m	۲۸۲۵/۰ ^k	۱۸۳۷/۰ ^k	۱۰۵/۱ ^j	بدون محلول پاشی	تنش خشکی در مرحله زایشی	
۲۰/۷ ^m	۳۱۵۷/۳ ^{jk}	۲۰۰۵/۰ ^{jk}	۱۱۵/۳ ^j	آب خالص		
۲۳/۱ ^{j-l}	۷۲۹۶۹ ^{f-i}	۲۲۸۸/۰ ^{hi}	۱۵۹/۸ ^{gh}	آهن ۱٪		
۲۲/۴ ^{k-m}	۲۹۶۹/۷ ^{ij}	۲۲۴۵/۰ ⁱ	۱۴۷/۱ ^{hi}	آهن ۱/۵٪		
۲۱/۱ ^{lm}	۳۰۴۳/۳ ^{g-j}	۲۳۲۴/۳ ^{g-i}	۱۳۷/۸ ⁱ	منگنز ۰/۵٪		
۲۲/۳ ^{k-m}	۲۹۷۵/۷ ^{ij}	۲۲۴۴/۰ ⁱ	۱۴۰/۹ ⁱ	منگنز ۱٪		
۲۶/۴ ^{gh}	۲۹۵۷/۰ ^{ij}	۲۳۴۱/۰ ^{g-i}	۱۷۰/۳ ^{fg}	آهن ۱٪ و منگنز ۰/۵٪	آهن ۱/۵٪ و منگنز ۱٪	
۲۴/۹ ^{h-j}	۳۱۹۶/۷ ^{f-h}	۲۴۸۰/۰ ^{f-h}	۱۷۲/۷ ^{fg}			

در هر ستون حروف مشابه نشان دهنده عدم وجود اختلاف معنی دار بین میانگین‌ها است (بر اساس آزمون دانکن در سطح احتمال ۵٪)

های بدون تنش و تنش در مرحله رویشی و زایشی افزایش داد. در مرحله زایشی تیمار محلول پاشی آهن ۱/۵٪ بیشترین تأثیر را با ۱۳/۲ درصد، در افزایش پروتئین دانه داشت و با تمام سطوح محلول پاشی آهن (چه به صورت منفرد و چه ترکیبی با منگنز)، در یک گروه آماری قرار داشت. در مرحله رویشی، محلول پاشی توأم آهن ۱٪ + منگنز ۰/۵٪، درصد پروتئین بذر را بیشتر از سایر سطوح محلول پاشی در شرایط تنش افزایش داد (۱۵/۸ درصد افزایش نسبت به تیمار بدون محلول پاشی) این در حالی بود که دو سطح محلول پاشی منگنز

دارد (Marschner, 1995). نتایج تجزیه واریانس نشان داد که پروتئین دانه تحت تأثیر رژیم‌های آبیاری، محلول پاشی و اثرات متقابل آنها قرار گرفت (جدول ۲). تنش خشکی سبب کاهش معنی دار درصد پروتئین دانه شد. کم آبی در مرحله‌ی زایشی بیشترین تأثیر را بر درصد پروتئین دانه داشت و باعث کاهش ۱۰ درصدی آن نسبت به شاهد (تأمین رطوبت) گردید، در حالی که بیشترین میزان پروتئین در کرت‌های بدون تنش بدست آمد (جدول ۴). محلول پاشی سولفات آهن و منگنز درصد پروتئین را در کرت

تأمین رطوبتی تیمار محلول‌پاشی آهن ۱٪ با ۴۴/۸ درصد عملکرد دانه را افزایش داد (جدول ۴). افزایش عملکرد دانه به دلیل نقش عناصر ریزمغذی در تعدیل تنش در هر یک از مراحل اعمال تنش خشکی است (Mahmed et al., 2010). استفاده از عناصر آهن و منگنز با توجه به تأثیر بر ساخت کلروفیل و افزایش تنظیم کننده های رشد، سبب افزایش فتوسنتز برگ‌های جوان گردیده و انتقال مواد به محل های ذخیره‌ای را افزایش داده و سبب افزایش وزن دانه‌ها گردیده لذا عملکرد دانه را مستقیماً تحت تأثیر قرار می‌دهد. لذا به نظر می‌رسد که محلول‌پاشی آهن و منگنز از طریق تأثیر بر این صفات منجر به بهبود فتوسنتز گیاه در شرایط تنش گردیده و در نتیجه عملکرد دانه در این شرایط افزایش یافته است.

نتایج تجزیه واریانس نشان داد که عملکرد پروتئین دانه تحت تأثیر کم‌آبی، محلول‌پاشی و برهمکنش آنها قرار گرفت (جدول ۲). عملکرد پروتئین دانه، حاصل ضرب عملکرد دانه در درصد پروتئین دانه می‌باشد (بابائیان، ۱۳۸۴)، لذا این صفت تحت تأثیر مستقیم این دو پارامتر است. تنش کم‌آبی در هر دو مرحله باعث کاهش عملکرد پروتئین دانه شد، این کاهش در تیمار تنش کم‌آبی در مرحله‌ی رویشی و زایشی به ترتیب ۳۷/۷ و ۵۰/۸ درصد بود. شرایط آبیاری کامل (شاهد) بیشترین عملکرد پروتئین را باعث شد، چون عملکرد پروتئین به شدت به عملکرد دانه وابسته است و این دو صفت در شرایط آبیاری افزایش داشتند. تنش کم‌آبی با کاهش درصد پروتئین دانه و عملکرد دانه در هکتار، باعث کاهش عملکرد پروتئین دانه در هکتار شد. کاهش عملکرد پروتئین دانه در سویا با کاهش مقدار رطوبت خاک گزارش شده است (Liu et al., 2004).

محلول‌پاشی با سولفات آهن و منگنز منجر به افزایش عملکرد پروتئین دانه در تمام سطوح تنش گردید به طوری که محلول‌پاشی توأم آهن ۱٪ + منگنز ۰/۵٪ و محلول‌پاشی توأم آهن ۱/۵٪ + منگنز ۱٪ در تنش مرحله‌ی رویشی عملکرد پروتئین را نسبت به کرت‌های بدون محلول‌پاشی در این مرحله به ترتیب ۶۷/۲ و ۶۵/۹ درصد افزایش داد و در یک گروه آماری قرار داشتند (جدول ۴). در مورد تأثیر کودهای آهن و

به صورت منفرد کمترین تأثیر را بر درصد پروتئین دانه در هر دو سطح تنش ایجاد کرد (جدول ۴). بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که احتمالاً آهن به خاطر دخالت مستقیم در سنتز پروتئین و منگنز به خاطر نقش این عنصر در فعال نمودن آنزیم پلی‌مراز بر RNA در ترکیب با هم باعث افزایش بیشتر پروتئین بذر می‌شوند (Cakmak et al., 2010).

نتایج آزمایش حاکی از معنی‌دار بودن اثر محلول‌پاشی، رژیم آبیاری و برهمکنش عوامل آزمایشی در سطح احتمال یک درصد بر عملکرد دانه می‌باشد (جدول ۲). سطوح مختلف کم‌آبی تأثیر متفاوتی بر عملکرد دانه داشت، به طوری که بیشترین عملکرد دانه از کرت‌های بدون تنش و کم‌ترین آنها از کرت‌های تنش دیده در مرحله زایشی به دست آمد (جدول ۴). این کاهش در مرحله زایشی ۴۵ درصد و در مرحله رویشی ۳۲/۳ درصد نسبت به شاهد (تأمین رطوبت) بود.

در مرحله زایشی به علت تأثیر بالای خشکی در مرحله گلدهی که توأم با گرمای هوا و پیری زود هنگام برگ‌ها در این مرحله بود، کمترین میزان عملکرد دانه دیده شد. در آزمایشی اثر حذف آبیاری در مراحل مختلف رشد بر عملکرد و اجزای عملکرد ماش نشان داد که تنش خشکی در مرحله رشد زایشی مخصوصاً مرحله گلدهی و تشکیل نیام، عملکرد دانه را نسبت به اعمال تنش در سایر مراحل رشد به شدت تحت تأثیر قرار داد (Sadeghipour, 2008). محلول‌پاشی آهن و منگنز گرچه در تمام سطوح تنش باعث افزایش عملکرد دانه شد، ولی این افزایش در شرایط تنش زایشی محسوس‌تر بود (جدول ۴). به طوری که در تیمار محلول‌پاشی توأم آهن ۱/۵٪ + منگنز ۱٪، با ۴۸/۸ درصد و همچنین محلول‌پاشی توأم آهن ۱٪ + منگنز ۰/۵٪، با ۴۵/۷ درصد افزایش نسبت به شاهد (عدم محلول‌پاشی)، بیشترین افزایش عملکرد را در تنش زایشی به خود اختصاص داد و در یک گروه آماری قرار داشتند.

در تنش رویشی تیمارهای محلول‌پاشی توأم آهن ۱/۵٪ + منگنز ۱٪ و همچنین آهن ۱٪ + منگنز ۰/۵٪ به ترتیب باعث افزایش ۴۵/۲ و ۴۴/۳ درصدی عملکرد دانه نسبت به شاهد شدند و در یک گروه آمار قرار داشتند و در نهایت در شرایط

افزایش عنصر تأثیر کمی روی عملکرد دارد. در همین رابطه چاکر الحسینی و همکاران (۱۳۸۱) گزارش کردند که مصرف آهن در سطوح ۲/۵ میلی گرم در کیلوگرم در خاک سبب افزایش معنی داری در وزن ماده خشک می گردد ولی در سطوح بالاتر آهن رشد سویا کاهش می یابد. در تحقیقی محلول پاشی با عناصر آهن به اضافه ی روی و منگنز دارای بیشترین عملکرد ماده خشک و علوفه ی تر و باعث بهبود خصوصیات کیفی ذرت هیبرید ۷۰۴ شد (خلیلی محله و رشدی، ۱۳۸۷).

عملکرد بیولوژیک تحت تأثیر اثرات اصلی و اثرات متقابل کم آبی در محلول پاشی در سطح احتمال یک درصد قرار گرفت (جدول ۲). تنش در هر دو دوره رشدی باعث کاهش عملکرد بیولوژیک شد. تنش خشکی در مرحله رویشی و زایشی به ترتیب باعث کاهش ۱۵/۱ و ۲۳/۴ درصدی عملکرد بیولوژیکی نسبت به شاهد شد. کاهش در عملکرد بیولوژیک را می توان ناشی از کاهش سطح ویژه برگ، کاهش در سطح اجزای رویشی و به تبع آن کاهش قدرت منبع (برگها و سطوح فتوسنتز کننده) دانست. شواهد زیادی وجود دارد که کاهش فراهمی آب سبب کاهش جذب عناصر غذایی، افت شاخص سطح برگ و توان فتوسنتزی گیاه می شود (Bajji et al., 2001) که نتیجه ی آن کاهش عملکرد ماده خشک گیاهی می باشد. افزایش ماده خشک تولیدی در گیاهان تحت شرایط آبیاری مطلوب می تواند به دلیل گسترش بیش تر سطح برگ و نیز دوام سطح برگ آن باشد که با ایجاد منبع فیزیولوژیک کارآمد جهت استفاده هر چه بیش تر از نور دریافتی باعث افزایش تولید ماده خشک شده است (Bajji et al., 2001). در این آزمایش با اینکه در مرحله رویشی کاهش ارتفاع وجود داشته اما گیاه در این مرحله توانسته با افزایش سطح و تعداد برگ و همچنین افزایش تعداد شاخه جانبی، عملکرد بیولوژیک را ۹/۷ درصد نسبت به تنش زایشی افزایش دهد.

محلول پاشی با سولفات آهن و منگنز تا حدودی توانست از اثرات مخرب تنش جلوگیری کند و سبب افزایش عملکرد بیولوژیک در تمام سطوح تنش شد و عملکرد بیولوژیک را افزایش دهد. کمبود عناصر ریزمغذی به خصوص عناصر آهن و

منگنز بر صفات کیفی، بسیاری از نتایج حاکی از نقش مثبت عناصر آهن و منگنز در افزایش پروتئین گندم است (Mahmed et al., 2010).

اثر تیمارهای کم آبی و محلول پاشی و برهمکنش آنها بر عملکرد علوفه در سطح احتمال یک درصد معنی دار بود (جدول ۴). کم آبی در هر دو مرحله رویشی و زایشی باعث کاهش عملکرد علوفه ماش شد. بیشترین عملکرد علوفه مربوط به شاهد (تأمین رطوبت) با میانگین ۲۹۶۵ کیلوگرم در هکتار و کمترین مقدار مربوط به تنش خشکی در مرحله رویشی و زایشی به ترتیب با ۲۴۷۵ و ۲۲۲۰ کیلوگرم در هکتار بود که باهم اختلاف معنی دار داشتند (جدول ۴). Lauer (۲۰۰۳) کم آبیاری را در مراحل مختلف رشد ذرت اعمال و گزارش کرد که کمبود شدید آب منجر به کاهش سطح برگ و کاهش رشد و ماده ی خشک گیاه می شود. آن ها اعتقاد دارند که آبیاری کم در اوایل رشد رویشی تولید ماده ی خشک را به میزان کمی پایین می آورد اما ادامه ی تنش تا اواخر مرحله رشد (بویژه زایشی) مقدار عملکرد ماده ی خشک را کاهش می دهد.

محلول پاشی عناصر آهن و منگنز باعث افزایش ماده خشک و در نهایت عملکرد علوفه گردید به طوری که این افزایش در تیمار محلول پاشی توأم آهن و منگنز بیش از سایر تیمارها بود و اختلاف معنی دار داشت (جدول ۴). افزایش وزن خشک کل در تیمار آهن می تواند به علت افزایش فتوسنتز در نتیجه افزایش غلظت کلروفیل بویژه کلروفیل a و نیز افزایش فعالیت فسفوانول پیروات کربوکسیلاز و ریبولوز دی فسفات کربوکسیلاز و نیز نقش مثبت آهن و منگنز در فتوسیستم های I و II، که در نتیجه ی آن مواد فتوسنتزی بیشتری در گیاه ساخته می شود در نهایت منجر به افزایش وزن خشک کل گیاه می شود (Junus and Cox, 1987). نکته قابل توجه تأثیر بیشتر سطوح پایین آهن و منگنز در تنش مرحله ی زایشی و همچنین شاهد (تأمین رطوبت) بر عملکرد علوفه می باشد که احتمالاً بدلیل قانون بازده نزولی بوده به این ترتیب که کمبود یک عنصر عملکرد را تحت تأثیر قرار می دهد با افزایش عنصر و بعد از رفع کمبود عنصر، گیاه وارد محدوده جذب تجملی می شود و

تنش در مرحله‌ی رویشی (۲۰/۲ درصد کاهش نسبت به شاهد) باعث کاهش این شاخص گردید (جدول ۴). در تنش مرحله‌ی زایشی به دلیل حساسیت بیشتر عملکرد دانه نسبت به تنش خشکی و کاهش چشمگیر عملکرد دانه، باعث کاهش شاخص برداشت شده است. در آزمایشی، بررسی تأثیر سطوح مختلف آبیاری بر دو ژنوتیپ ماش نشان داد که شاخص برداشت به‌طور معنی‌داری تحت تأثیر میزان آبیاری قرار گرفت (Sadeghipour, 2008). علت کاهش شاخص برداشت، کاهش بیشتر عملکرد دانه نسبت به عملکرد بیولوژیک در شرایط تنش کمبود آب و بویژه در زمان گل‌دهی است. Bajji و همکاران (۲۰۰۱) گزارش دادند که تأثیرپذیری شاخص برداشت که نشان دهنده میزان تخصیص مواد فتوسنتزی به دانه می‌باشد، تفاوت معنی‌داری در بین رژیم‌های مختلف آبیاری نشان داده و علت کاهش ماده خشک کل را همبستگی مثبت و بالای بین ماده خشک با فتوسنتز و شاخص سطح برگ در مرحله رویشی دانستند و همچنین اظهار داشتند که تأثیر تنش شدید در مرحله زایشی بر عملکرد دانه بیش‌تر از ماده خشک کل می‌باشد، بنابراین باعث کاهش شاخص برداشت می‌شود که با نتایج کاهش تعداد غلاف در بوته که سهم مهمی در عملکرد دارد، از دلایل مهم کاهش شاخص برداشت در مرحله زایشی محسوب می‌شود.

اثر تیمارهای محلول‌پاشی در شرایط تنش کم‌آبی توانست اثرات مخرب خشکی را با تولید مواد فتوسنتزی و عملکرد دانه بیشتر در این شرایط کاهش داده، شاخص برداشت را افزایش دهد. جدول مقایسه میانگین اثر محلول‌پاشی سولفات آهن و منگنز (جدول ۴) بر شاخص برداشت گویای اثر مثبت این ریزمغذی‌ها بر افزایش شاخص برداشت می‌باشد. محلول‌پاشی عناصر آهن و منگنز در سطوح تنش و شاهد رفتار متفاوتی نشان داد به‌طوری‌که شاخص برداشت را در شرایط تنش بیشتر از شاهد افزایش داد (جدول ۴). در شرایط تأمین رطوبت تیمار محلول‌پاشی آهن ۱٪ بیشترین افزایش (۱۱/۳) درصد نسبت به شاهد) را در شاخص برداشت ایجاد کرد. در تنش مرحله‌ی رویشی تیمار محلول‌پاشی آهن ۱/۵٪+ منگنز ۱٪ و محلول

منگنز سبب کاهش شدید فتوسنتز می‌شود که در نهایت این امر می‌تواند منجر به کاهش عملکرد بیولوژیک گردد به همین دلیل بیشترین عملکرد بیولوژیک در سطوح تنش، در تیمارهای محلول‌پاشی توأم آهن ۱/۵٪+ منگنز ۱٪، محلول‌پاشی توأم آهن ۱٪+ منگنز ۰/۵٪ و تیمار محلول‌پاشی آهن ۱٪ در مرحله رویشی مشاهده شد و باعث افزایش ۱۹ تا ۲۴ درصدی عملکرد بیولوژیک نسبت به تیمار بدون محلول‌پاشی در همین مرحله شدند، درحالی‌که در تنش مرحله‌ی زایشی تیمار محلول‌پاشی توأم آهن ۱/۵٪+ منگنز ۱٪، عملکرد بیولوژیک را حدود ۲۰ درصد افزایش دهد، که به دلیل تأثیر مثبت منگنز در بیوسنتز اکسین و تأثیر آهن در افزایش فتوسنتز و رشد قابل انتظار می‌باشد. از طرفی کمترین عملکرد بیولوژیک در تیمار بدون محلول‌پاشی در تنش مرحله‌ی زایشی مشاهده شد (جدول ۴). در یک تحقیق مشخص گردید که تیمارهای محلول‌پاشی با عناصر ریزمغذی در مقایسه با شاهد به‌طور معنی‌دار عملکرد بیولوژیک گندم را افزایش داد (Mahmed et al., 2010). Zayed و همکاران (۲۰۱۱) نیز با محلول‌پاشی عناصر ریزمغذی به عملکرد بیولوژیک بالاتر در برنج دست یافتند. بنابراین با توجه به نقش آهن در متابولیسم نیتروژن و در نتیجه افزایش سطح برگ گیاه (Bajji et al., 2001)، و همچنین نقش عنصر منگنز در ترکیب با آنزیم‌های فتوسنتزی و تنفسی (Seifi Nadergoli et al., 2011)، و نقش مثبت این دو عنصر در فتوسیستم‌های I و II و افزوده شدن بر سایر فعالیت‌های متابولیسمی گیاه (Seifi Nadergoli et al., 2011)، هم‌افزایی این عناصر باعث افزایش غلظت فتوسنتز و دوام سطح برگ و در نتیجه مقدار فتوسنتز گیاه می‌گردد که این عوامل می‌تواند در نهایت وزن خشک گیاه را افزایش دهند. همچنین عنصر آهن و منگنز با افزایش جذب عناصر از خاک و افزایش تثبیت نیتروژن توسط باکتری‌های هم‌زیست می‌تواند سبب افزایش عملکرد بیولوژیک شوند.

شاخص برداشت تحت تأثیر تیمارهای کم‌آبی و محلول‌پاشی و برهمکنش آن‌ها قرار گرفت (جدول ۲). تنش در مرحله‌ی زایشی (۲۸/۵ درصد کاهش نسبت به شاهد) بیش از

با تأثیر بر صفات فیزیولوژیک و مورفولوژیک ماش سبز منجر به کاهش عملکرد گیاه شد. تحت تأثیر تنش خشکی، درصد پروتئین دانه و محتوای رنگیزه کلروفیل به شدت کاهش یافت. همچنین تنش کم آبی موجب افزایش شدید پرولین آزاد برگ و رنگیزه کاروتنوئید گردید. محلول پاشی سولفات آهن و منگنز به طور قابل توجهی از این تغییرات جلوگیری کرد، و با کاهش اثرات تنش خشکی باعث کاهش میزان پرولین شد و در کل عملکرد دانه را افزایش داد. به نظر می رسد کاربرد عناصر آهن و منگنز بصورت منفرد و ترکیبی در مراحل اولیه رشد، باعث بهبود رشد ریشه، اندام هوایی و در نتیجه جذب بیشتر عناصر مورد نیاز گیاه از خاک شده و در نتیجه گیاه با ذخایر فتوسنتزی و حجم و طول ریشه بیشتری وارد شرایط تنش گردیده است. محلول پاشی با آهن و منگنز در تمام سطوح تنش منجر به افزایش عملکرد دانه، عملکرد بیولوژیک، درصد پروتئین و همچنین باعث افزایش محتوای آهن، منگنز و نیتروژن دانه گردید. بنابراین با توجه به نتایج بدست آمده، کشت و کار گیاه ماش سبز به عنوان یک گیاه پروتئینی و علوفه ای در شرایط کم آبی را می توان با محلول پاشی عناصر آهن و منگنز تا حدودی بهبود بخشید.

پاشی توأم آهن ۱٪ + منگنز ۰/۵٪ با ۱۶/۳۸ درصد باعث افزایش شاخص برداشت شد و بالأخره در تنش مرحله ی زایشی تیمار محلول پاشی آهن ۱٪ + منگنز ۰/۵٪ با ۳۰ درصد، شاخص برداشت را نسبت به شاهد افزایش دادند.

بنابراین چنین به نظر می رسد که افزایش مصرف کود ریزمغذی آهن و منگنز در شرایط تنش خشکی، باعث بهبود توزیع نسبی فرآورده های فتوسنتزی بین مخازن اقتصادی (دانه ها) و در نتیجه افزایش شاخص برداشت شود. محلول پاشی توأم آهن و منگنز، بیشترین تأثیر را بر شاخص برداشت داشته این تیمارها بیشترین عملکرد دانه را نیز به خود اختصاص دادند. به طور کلی شاخص برداشت ارتباط مستقیم با عملکرد دانه دارد و افزایش عملکرد دانه تحت اثر محلول پاشی ریزمغذی ها افزایش می یابد. بنابراین، با افزایش سطح آهن و منگنز تا حدودی با صرف تولیدات فتوسنتزی به تولید میزان دانه های بیشتر بجای تولید شاخ و برگ، باعث افزایش شاخص برداشت بیشتر می شود.

نتیجه گیری کلی

با توجه به نتایج به دست آمده می توان نتیجه گرفت که کم آبی

منابع

- بابائیان، م.، حیدری، م. و قنبری، الف. (۱۳۸۴) اثر تنش خشکی و محلول پاشی عناصر کم مصرف بر ویژگی های فیزیولوژیک و جذب عناصر غذایی در آفتابگردان (*Helianthus annuus L.*). مجله علوم زراعی ایران. (۴) ۱۲: ۳۹۱-۳۷۷.
- چاکرالاحسینی، م. ر.، رونقی، ع.، مفتون، م. و کریمیان، ن. ع.، (۱۳۸۱) پاسخ سویا به کاربرد آهن و فسفر در یک خاک آهکی. مجله علوم و فنون کشاورزی و منابع طبیعی. (۴) ۶: ۹۱-۱۰۰۱.
- ملکوتی، م. ج. (۱۳۷۸) روش جامع تشخیص و ضرورت مصرف بهینه کودهای شیمیایی. انتشارات دانشگاه تربیت مدرس. تهران. ۱۳۱ ص.

- Amal, A. M. and Aly, A. A. (2008) Alteration of some secondary metabolites and enzymes activity by using exogenous antioxidant compound in onion plants growth under seawater salt stress. *American Eurasian Journal of Science Research* 3:139-146.
- Aref, F. (2011) Influence of zinc and boron nutrition on copper, manganese and iron concentrations in maize leaf. *Australian Journal of Basic and Applied Sciences* 5 (7): 52-62.
- Arnon, D. I (1949) Copper enzymes in isolated chloroplasts. Polyphenoloxidase in *Beta vulgaris*. *Plant Physiology* 24: 1. 1-150.
- Bajji, M., Lutts, S. and Kient, J. M. (2001) Water deficit effects on solute contribution to osmotic adjustment as a function of leaf ageing in three durum wheat (*Triticum durum* Defs.) cultivars performing differently in arid conditions. *Plant Science* 160: 669-681.
- Barber, S. A. (1995) *Soil Nutrient Bioavailability: A Mechanistic Approach*. John Wiley & Sons, New York, USA. 414 pp.

- Baybordi, A. (2004). Effect of Fe, Mn, Zn and Cu on the quality and quantity of wheat under salinity stress. *Journal of Water and Soil Science* 17: 140-150.
- Cakmak, I., Wolfgang, H. P. and Bonnie, M. C. (2010) Biofortification of durum wheat with zinc and iron. *Cereal Chemistry* 87:1. 10-20.
- Hajiboland R and Amirazad F (2010). Growth, photosynthesis and antioxidant defense system in zn-deficient red cabbage plants. *Plant Soil Environment* 5: 209-217.
- Hirai, M., Higuchi, K., Sasaki, K., Suzuki, H., Maruyama, T., Yoshiba, T. and Tadano, T. (2007) Contribution of iron associated with high molecular weight substances to the maintenance of the SPAD value of young leaves of barley under iron deficient conditions. *Plant and Soil Science* 53: 612-620.
- Jiang, Y. and Huang, N. (2001) Drought and heat stress injury to two cool-season turfgrasses in relation to antioxidant metabolism and lipid peroxidation. *Crop Science* 41: 436-442.
- Junus, M. A and Cox, F. R. (1987) A zinc soil test calibration based upon Mehlich 3 extractable zinc, pH, and cation exchange capacity. *Soil Science American Journal* 51: 668-683.
- Keshavarz, H., Modarres Sanavy S. A. M. and Sadegh Gol Moghadam, R. (2016) Impact of Foliar Application with Salicylic Acid on Biochemical Characters of Canola Plants under Cold Stress Condition. *Not Sci Biol. DIO: 10.15835/nsb.8.19766*.
- Kohnward, P., Jalilian, J., and Pirzad, A. (2012) Effect of foliar application of micronutrients on yield and yield components of safflower under conventional and ecological cropping systems. *International Research Journal of Applied and Basic Sciences* 3 (7): 1460-1469.
- Lauer, J. (2003) What happens within the corn plant when Drought occurs? *Corn Agronomist* 10 (22): 153-155.
- Liu, F., Jensen, C. R. and Andersen, M. N. (2004) Drought stress effect on carbohydrate concentration in soybean leaves and pods during early reproductive development: its implication in altering pod set. *Field Crops Research* 86: 1-13.
- Mafakheri, A., Siosemardeh, A., Bahramnejad, B., Struik, P. C. and Sohrabi, Y. (2011) Effect of drought stress and subsequent recovery on protein, carbohydrate contents, catalase and peroxidase activities in three chickpea (*Cicer arietinum*) cultivars. *Australian Journal of Crop Science* 5: 1255-1260.
- Mahmed, M. F., Thallooth, A. T. and Khalifa, R. K. M. (2010) Effect of foliar spraying with uniconazole and micronutrients on yield and nutrients uptake of wheat plants grown under saline condition. *The Journal of American Science* 6 (8): 398-404.
- Marschner, H. (1995) *Mineral Nutrition of Higher Plants*. 2nd Academic Press. Ltd. London. 889 p.
- Novozamsky, I., Van Eck, R., Van Schouwenburg, J. C. and Walinga, I. (1974) Total nitrogen determination in plant material by means of the indophenol blue method. *Netherlands Journal agricultural Science* 22:3-5.
- Sadeghipour, O. (2008) Effect of withholding irrigation at different growth stages on yield and yield components of mungbean (*Vigna radiata* L. wilczek) varieties. *American-Eurasian Journal of Agricultural and Environmental Science* 4(5): 590 – 594.
- Said-Al Ahl H. A. H., Mahmoud, A. A. (2010) Effect of zinc and / or iron foliar application on growth and essential oil of sweet basil (*Ocimum basilicum* L.) under salt stress. *Ozean Journal of Applied Sciences* 3(1): 97-111.
- Seifi Nadergoli, M., Yarnia, M. and Rahimzade khoei, M. (2011). Effect of Zinc and Manganese and Their Application Method on Yield and Yield Components of Common Bean (*Phaseolus vulgaris* L. CV. Khomein). *Middle-East Journal of Scientific Research* 8(5): 859-865.
- Zayed, B. A., Salem, A. K. M. and El-Sharkawy, H. M. (2011) Effect of Different Micronutrient Treatments on Rice (*Oriza sativa* L.) Growth and Yield under Saline Soil Conditions. *World Journal of Agricultural Sciences* 7: 179-184.